

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN
ORCID 0000-0002-6861-7248

Czy międzynarodowy projekt publikacji historii kartografii w epoce Oświecenia jest encyklopedią i dobrym początkiem?

Is It an Encyclopedia and a Good Start for an International Project to Publish the History of Cartography in the Enlightenment?

The History of Cartography, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. Matthew H. Edney, Mary Sponberg Pedley, University of Chicago Press, Chicago – London 2019, ss. 1764, 479 haseł/artykułów, 954 ilustracji.

The author indicates the extensive range of topics of *Cartography in the European Enlightenment*, which works both to its advantage and disadvantage. It is a disadvantage because only some of the subjects in the volume were discussed thoroughly, focusing on the scope of the entire project. The authors had the opportunity to carefully select objects, map makers, facts, and phenomena they presented, but the final product has many holes, as often happens in the case of encyclopedias. An advantage is that it provides a canvas that can be filled with topics that have not yet been covered. There is an impressive number of 207 authors who wrote 479 entries and articles, and their work, thanks to a well-devised structure of topics, also gives future researchers of the history of the cartography of the European Enlightenment a chance to systematically expand and deepen their experience with the book. Thematic cross-index allows the reader to search for information similarly to using keywords on the Internet. It is beneficial and intuitive, especially for young people, allowing them to easily navigate and browse the publication.

Keywords: cartography in the Enlightenment, encyclopedia, mapping of Poland, synoptic boards, cross-index, military cartography, academies in the Enlightenment

Słowa kluczowe: kartografia w Oświeceniu, encyklopedia, sporządzanie map Rzeczypospolitej, tablice synoptyczne, indeks krzyżowy, kartografia wojskowa, akademie w Oświeceniu

Wprowadzenie

Zamysł opracowania powszechnej historii kartografii w kilku przedziałach czasowych podjęli Brian Herley i David Woodward w 1977 r., a już w 1981 r. został on zainicjowany przez Woodwarda jako projekt wielotomowego dzieła *The History of Cartography* na University of Wisconsin-Madison. W 2001 r. zdecydowano, że czwarty tom, zawierający artykuły omawiające dzieje kartografii, powinien gromadzić całość merytorycznego materiału w poszerzonych tematach, obejmujących odniesienia do poszczególnych kartografików i ich twórców¹. Dzieło ma, jak piszą jego redaktorzy, charakter encyklopedii omawiającej wszystkie aspekty kartowania Europy, europejskich kolonii oraz imperiów rosyjskiego i osmańskiego w latach od około 1650 do 1800 r.² Dążenie do zebrania całej światowej wiedzy w obszernych encyklopediach było charakterystyczne dla europejskiego Oświecenia. Projekt *The History of Cartography* w ogóle, a w szczególności ten tom, podąża za tym impulsem i gromadzi, a także rozpowszechnia dane, ich analizy i interpretacje na masową skalę. Celem czwartego tomu – *Cartography in the European Enlightenment* – jest napisanie nowej historii map i kartowania; takiej, która rozszerza naukowe spostrzeżenia i interpretacje dotyczące map w aspekcie dokumentów kulturowych, stworzonych dla celów społecznych³.

W pierwszym okresie realizacji tego celu, aby koordynować pracę w zespołach regionalnych, zaproszono do współpracy, oprócz kilku członków grupy inicjującej i ich współpracowników, badaczy dawnych map z wielu krajów. Byli to: Jadwiga Bzinkowska (Polska), Henrik Dupont (Dania), Ulla Ehrensverd (Szwecja), Hans-Uli Feldmann (Szwajcaria), Júnia Ferreira Furtado (Brazylia), João Carlos Garcia (Portugalia), Gottfried Hagen (USA), Markus Heinz (Niemcy), Agustín Hernando (Hiszpania), Catherine Hofmann (Francja), Antti Jakobsson (Finlandia), Roger J.P. Kain (W. Brytania), Ingrid Kretschmer (Austria), Peter van der Krogt (Holandia), Luisa Martín-Merás Verdejo (Hiszpania), Jan Mokre (Austria), Carme Montaner (Hiszpania), Joachim Neumann (Niemcy), Alexey V. Postnikov (Rosja), Hélène Richard (Francja), Fikret Sarıcaoğlu (Turcja), Vladimiro Valerio (Włochy), Liudmila Zinchuk (Rosja) oraz Lothar Zögner (Niemcy)⁴. Równocześnie podpisano umowy z kilkoma konsultantami, a w 2004 r. (po śmierci Woodwarda) do zespołu dołączyli Matthew H. Edney na stanowisko dyrektora projektu, Mary Pedley⁵ i Graham Burnett, który jednak pod koniec roku zrezygnował z powierzonej mu funkcji⁶. W połowie 2006 r. do bazy danych wprowadzono ponad 250 potencjalnych współpracowników i ponad 500 projektów haseł/artykułów. Ostatecznie w dziele wzięło udział 207 autorów tekstów, którzy opracowali 479 haseł/artykułów. W tej liczbie znalazło się troje Polaków: Dariusz R. Dukaczewski z Instytutu Geodezji i Kartografii, Paweł Kowalski z Katedry Kartografii Wydziału Geografii

- 1 M.S. Edelson, *The History of Cartography. Volume 4: Cartography in the European Enlightenment Edited by Matthew H. Edney and Mary Sponberg Pedley*, „Imago Mundi” t. 73, 2021, nr 2, s. 239.
- 2 *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago – London 2019 (dalej cytowane jako HC, t. 4), s. XIX; M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, *Cartography in the European Enlightenment, a Map Collector's View*, „IMCOS Journal” 2019, nr 158, s. 23.
- 3 M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, *Writing Cartography's Enlightenment*, „The Cartographic Journal” t. 57, 2021, s. 1.
- 4 Wykaz współautorów zob: HC, t. 4, s. XX, 1653–1663.
- 5 Zastępca kustosa map w William L. Clements Library na University of Michigan, Ann Arbor oraz asystentka wydawcy „Imago Mundi”.
- 6 M. Edney, M. Sponberg Pedley, *Writing Cartography's Enlightenment*, s. 10 oraz przyp. 3.

i Studiów Regionalnych UW i pisząca te słowa Lucyna Szaniawska, wówczas z Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej.

Ekipa polska dołączyła do prac w 2008 r., kiedy to ówczesny kierownik Katedry Kartografii na Uniwersytecie Warszawskim zgłosił dwie osoby do współpracy, wysyłając następującą odpowiedź do Edneya:

Dziękuję za zaproszenie do wzięcia udziału w przygotowaniu tomu czwartego *The History of Cartography*. Niestety, okres 1650–1800 nie jest przedmiotem moich badań, proponuję więc dr. Pawła Kowalskiego z mojej Katedry Kartografii jako autora hasła „Mapy tematyczne w Polsce” i mgr Lucynę Szaniawską z Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej jako autorkę „Sporządzanie map administracyjnych w Polsce”⁷.

Powstawanie merytorycznej struktury *Cartography in the European Enlightenment*

Pierwszy zestaw głównych tematów, który został przesłany do Katedry Kartografii Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW oraz Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej, zawierał trzynaście haseł: „Pomiary geodezyjne”, „Sporządzanie map majątkowych”, „Sporządzanie map topograficznych”, „Wytyczanie granic”, „Sporządzanie map administracyjnych”, „Handel mapami”, „Sporządzanie map nieba”, „Sporządzanie map geograficznych”, „Kolekcje map”, „Sporządzanie map morskich”, „Mapy tematyczne”, „Mapy miast”, „Kartografia wojskowa” („Geodetic Surveying”, „Property Mapping”, „Topographical Mapping”, „Boundary Surveying”, „Administrative Cartography”, „Map Trade”, „Celestial Mapping”, „Geographical Mapping”, „Map Collecting”, „Marine Charting”, „Thematic Maps”, „Maps of Towns”, „Military Cartography”)⁸. W połowie 2009 r. Edney zaproponował mi napisanie eseju wprowadzającego w tematykę polskiej kartografii (*General introduction to Poland*), a nieco później padły pytania, czy któregoś z polskich kartografów można dołączyć do europejskich pionierów myśli kartograficznej oraz czy któraś z polskich instytucji wniosła znaczący wkład do europejskiego dorobku w badanym okresie. Można domniemywać, że takie same zestawy tematów były rozesłane do wszystkich znanych organizatorom projektu instytucji badawczych.

W maju 2011 r. została zawarta umowa między The University of Chicago jako instytucją organizującą, podlegającą prawu Stanu Illinois, oraz autorką, wówczas zatrudnioną w Zakładzie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej, w sprawie współudziału w pracach nad *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*. Jako ostatnie zdanie umowa zawierała punkt, jeślibym miała jakieś wątpliwości, powinnam skontaktować się z Edneyem lub Pedley. Druga umowa była bardziej konkretna

7 „Thank you for invitation to contribution to «The History of Cartography», volume four. Unfortunately the period 1650–1800 is not field of my study, so I suggest: Pawel Kowalski PhD, from my Department of Cartography as an author for the part «Thematic Mapping in Poland» and Lucyna Szaniawska MSc from Cartography Section Polish National Library, as an author «Administrative Cartography in Poland»”, e-mail z 11.04.2008 r. z odpowiedzią Kierownika Katedry na list Edneya.

8 W niniejszym artykule tłumacząc hasłowo sformułowane tematy, mimo że polskie odpowiedniki nie mogą być dokładnymi tłumaczeniami, mają inny zakres i pozostawiają pewną przestrzeń na interpretację.

i dotyczyła materiału do powstającego dzieła⁹. Do umów dołączony był egzemplarz broszury *Handbook for Contributors*. Z pewnością analogiczne umowy zawarto ze wszystkimi potencjalnymi autorami tekstów.

W maju 2011 r. otrzymałam e-mail potwierdzający przyjęcie moich czterech artykułów z uwagą, że praca którą wykonałam jest naprawdę dobra („the work you have already submitted has been truly excellent”). 31 grudnia 2011 r. podpisałam cztery autorskie umowy na hasła/artykuły: „Sporządzanie map własnościowych w Rzeczypospolitej”¹⁰, „Pomiary topograficzne w Rzeczypospolitej”, „Sporządzanie map administracyjnych w Rzeczypospolitej” i „Handel mapami w Rzeczypospolitej” („Property Mapping of Poland”, „Topographical Surveying in Poland”, „Administrative Cartography in Poland” i „Map Trade in Poland”). W każdej z umów były wymienione szczegółowe oczekiwania zakresu zawartych w nich treści oraz podpowiedzi, jakiego rodzaju informacje powinny się tam znaleźć. Zawarto także informacje o zagadnieniach pokrewnych, częściowo lub całkowicie wchodzących w skład danego tematu, np. w umowie dotyczącej „Sporządzania map majątkowych w Rzeczypospolitej” zapisano tematy: „Sporządzanie map majątkowych w każdym regionie, w Monarchii Austriackiej, Ameryce Brytyjskiej, Danii, i Norwegii, Francji itp.”, „Mapy majątkowe”, „Mapy katastralne”, „Pomiary do katastru”, „Majątki a kartografia”, „Instrumenty miernicze”, „Jednostki miernicze”, „Techniki miernicze” („Property Mapping in each region, Austrian Monarchy, British America, Denmark and Norway, France etc.”, „Property Map”, „Estate Plan”, „Cadastral Map”, „Cadastral Surveying”, „Property and Cartography”, „Surveying Instruments”, „Surveying Measures”, „Surveying Techniques”).

Był to bardzo ważny moment w procesie powstawania czwartego tomu *The History of Cartography*, ponieważ taka rozpiętość merytoryczna projektu i różnorodność podejścia do każdego z wówczas zaproponowanych tematów głównych spowodowała, że każdy autor miał możliwość doboru obiektów, twórców map, faktów i zjawisk, które prezentował w haśle/artykule. Na zawartość opisów wpływała nie tylko specyfika występowania zjawiska w danym kraju, lecz także swoboda w ich realizacji. Jest to zaletą tej publikacji, ale i jej wadą, o czym więcej poniżej. Tutaj jedynie przytoczę jeszcze dwa przykłady sposobu interpretacji tematów przez jej głównych redaktorów.

W zakresie opisywanego nadrzędnego tematu „Sporządzanie map administracyjnych” (*Administrative Cartography*) wchodziły tematy przypisane przede wszystkim do regionów, których dobór dla polskiego czytelnika nie jest taki oczywisty. Jednak, jeśli przyjrzeć się bliżej, pokrywa się on z obszarami administrowanymi przez kraje europejskie rozrzuconymi po całym świecie, które w opisywanym okresie w różnym stopniu były skolonizowane lub współrządzone. Są to: Monarchia Austriacka, Ameryka Brytyjska, Dania i Norwegia, Francja, Francuskie Indie Zachodnie, państwa niemieckie, Wielka Brytania, państwa włoskie, Niderlandy, Nowa Francja (kolonie francuskie w Ameryce Północnej), Imperium Osmańskie, Rzeczpospolita, Portugalia, Portugalskie Indie Wschodnie, Rosja, Hiszpania, Hiszpańska Ameryka, Hiszpańskie Filipiny (później pominięte), Szwecja i Finlandia, Szwajcaria (*Austrian Monarchy, British America, Denmark and Norway, France, French West Indies, German States, Great Britain, Italian States, Netherlands, New France, Ottoman*

9 Cytowane umowy znajdują się w archiwum autorki.

10 W dosłownym tłumaczeniu: „Kartowanie (lub: mapowanie) majątków w Polsce”. W HC, t. 4 jest stosowany skrót myślowy – mianem Polski nazywana jest cała Rzeczpospolita.

Empire, Poland, Portugal, Portuguese East Indies, Russia, Spain, Spanish America, Spanish Philippines, Sweden-Finland, Switzerland). Pozostałe propozycje tematów to: „Rząd a kartografia”, „Kartografia wojskowa” (również z podziałem na wyżej wymienione regiony), „Podatki a kartografia”, „Sporządzanie planów miast i kartografia miejska” („Government and Cartography”, „Military Cartography”, „Taxation and Cartography”, „Urban Planning and Cartography”).

Zakres tematu w drugiej umowie, dotyczącej „Pomiarów topograficznych” („Topographical Surveying”), był zawarty w różnych ich aspektach i w odniesieniu do wyżej wymienionych regionów. Obejmował zagadnienia: „Krajobraz a kartografia”, „Pomiary architektoniczne i inżynieryjne”, „Inżynierowie i pomiary topograficzne”, „Pomiary wojskowe i topograficzne”, „Plany topograficzne”, „Państwowe pomiary topograficzne”, „Rizzi-Zannoni, Giovanni Antonio” („Landscape and Cartography”, „Architectural and Engineering Surveys”, „Engineers and Topographical Surveys”, „Military and Topographical Surveys”, „Topographical Survey Plans”, „State Topographical Surveys”, „Rizzi Zannoni, Giovanni Antonio”¹¹).

Dla czytelnika pewnym zaskoczeniem może być dodanie do tematu map topograficznych Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego (1736–1814), który w Polsce znany jest głównie jako współautor wieloarkuszowej mapy *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts [...] dédiée a [...] (Joseph Alexandre) Jablonowski [...] par J. A. B. Rizzi Zannoni* w skali ok. 1 : 692 000, opublikowanej w Paryżu w 1772 r., krytykowanej przez badaczy dawnych map poczynając od Karola Buczka. Pomimo wszystko Buczek dostrzega w niej również zalety pisząc, że

bije też na głowę wszystkie dotychczas publikowane mapy całej Polski, gdy chodzi o bogactwo treści i podstawy matematyczne, a w pewnym stopniu nawet o przedstawienie rzeźby terenu [ale] w ogóle sieć wodna oraz granice państwowe i administracyjne [...], to najszersza strona omawianej mapy. Nawet bieg Wisły odbiega dość daleko od rzeczywistości, a Narew jest zniekształcona prawie nie do poznania¹².

Natomiast w Europie atlas Rizzi-Zannoniego *Atlante Geografico del Regno di Napoli*, (Ryc. 1), w skali 1 : 114 000, wydany w Neapolu w latach 1788–1806, składający się z 31 arkuszy, rytowanych przez Giuseppego Guerę, opracowanych na podstawie pomiarów triangulacyjnych i obserwacji astronomicznych, jest ceniony i powszechnie uważany za pierwszy nowoczesny wielkoskalowy topograficzny obraz królestwa Neapolu i Sycylii (bez prezentacji samej Sycylii). I zapewne dlatego początkowo dodano nazwisko Rizzi-Zannoniego do tematu „Pomiary topograficzne” (*Topographical Surveying*)¹³.

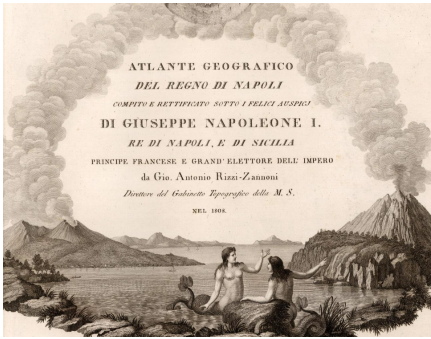
We wszystkich umowach dodano proponowany autorom zakres tematu, na podstawie którego mogli wybrać materiały do własnych opisów. Tutaj przytoczę go tylko dla tematu „Pomiary topograficzne”:

Pomiary topograficzne są nanoszone w skali od dużej do średniej na mapy, które prezentują fizyczny i kulturowy charakter danego miejsca lub regionu. Ich tech-

11 W HC, t. 4 nazwisko Rizzi-Zannoni jest konsekwentnie zapisywane bez myślnika.

12 K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Warszawa 1963, s. 79.

13 W HC, t. 4 zakres tematu „Pomiary topograficzne” (*Topographical Surveying*) jest już zmieniony i nazwisko Rizzi-Zannoniego się tam nie pojawia.

Ryc. 1. Atlas Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego *Atlante Geografico del Regno di Napoli*, Neapol 1806: (a) tytuł atlasu na arkuszu nr 2; (b) arkusz nr 31, *Calabria Ultra I: Capo di Sicilia e Reggio*. Ze zbiorów David Rumsey Historical Map Collection

niki polegają na bezpośredniej obserwacji i pomiarze terenu, w tym rzeźby. Ich kontekst społeczny obejmują wszystkie osoby i instytucje zaangażowane w tworzenie, zachowanie, użytkowanie i zarządzanie określonych miejsc lub regionów; są to zazwyczaj władze państwowe i lokalne, instytucje wojskowe i inżynierskie, a także architekci krajobrazu, właściciele nieruchomości i księgarze. Ogólnie rzecz biorąc, pomiary topograficzne są ściśle powiązane z kartowaniem miast i mapami portów (patrz mapy morskie); ich techniki pomiarowe mogą częściowo pokrywać się z pomiarami geodezyjnymi, a metody prezentacji kartograficznej z innymi mapami geograficznymi. Są one też powiązane z niekartograficznymi technikami przekształcania krajobrazu (takimi jak projektowanie ogrodów), malarstwem pejzażowym i opisem tekstowym¹⁴.

Z tego cytatu wynika przede wszystkim, jak szeroki wachlarz zagadnień został zaproponowany pod hasłem „Pomiarów topograficznych” i że merytorycznie wspólne pole badań – np. plany portów traktowane jako plany miast albo jako część linii brzegowej na mapach morskich – może być zinterpretowane i zakwalifikowane do różnych tematów bardziej ogólnych. Co więcej, jeśli dany port był ufortyfikowany (a wówczas w zasadzie wszystkie porty miały mury obronne), mógł być omówiony w tematach „Kartografia wojskowa” i „Plany fortyfikacji” („Military Cartography”, „Fortification Plan”). Taka duża swoboda realizacji zagadnień proponowana w umowach autorskich pozwalała każdemu autorowi na subiektywny wybór.

Mówiąc o pracach wstępnych nad czwartym tomem *The History of Cartography*, należy jeszcze dodać wybrane założenia techniczne. Te zawarte w umowach dotyczyły objęto-

14 „Topographical surveying comprises the representation, at large to medium scales (i.e., high to medium resolution), of the physical and cultural character of a particular place or region. Its technologies are those of the direct observation and measurement of landscape, including the representation of relief. Its social context encompasses all those individuals and institutions involved in the creation, preservation, use, and organization of particular places or regions; these typically include national and local governments, military and engineering institutions, as well as landscape architects, property owners, and antiquarians. Overall, topographical surveying is closely allied with urban mapping and the charting of harbors (see marine charting); its techniques of measurement can intersect with geodetic surveying and its methods of representation with geographical mapping. It interconnects with the non-cartographic practices of landscape modification (such as garden design), landscape painting, and textual studies in place.”, umowa z archiwum autorki.

ści przyjmowanego przez redaktorów tekstu, który miał składać się z 750 lub 1000 słów, od jednej do pięciu pozycji literatury oraz jednej lub dwóch ilustracji. Te ogólne ramy były w trakcie współpracy autora z redaktorem negocjowane, a później jeszcze, jak można się było spodziewać, korygowane.

Według przedstawionych wyżej założeń merytorycznych i technicznych powstały artykuły, które następnie były przedyskutowywane początkowo z Edneyem, później także z trzema asystentami redakcji, spośród których Robert W. Karrow¹⁵ do czerwca 2015 r. prowadził ze mną korespondencję. W październiku 2017 r. współpraca z wydawnictwem polegała na czyszczeniu tekstu, między innymi przez Judith Leimer.

Ostatecznie składająca się z 479 haseł/artykułów, okazała encyklopedia została wydana w dwóch bogato ilustrowanych (954 kolorowych ilustracji) woluminach liczących łącznie 1764 stron, jako tom czwarty wielotomowej monografii *The History of Cartography*, zatytułowany *Cartography in the European Enlightenment*, przez University of Chicago Press w 2019 r., pod redakcją Matthew H. Edneya i Mary Sponberg Pedley, przy współpracy asystentów Roberta W. Karrowa, Dennisa Reinharta i Sary Tyacke oraz 21 doradców redakcyjnych.

Polskie osiągnięcia okresu Oświecenia w dziedzinie kartografii oraz mapy prezentujące granice rozbiorów Rzeczypospolitej zostały opisane w następujących artykułach (w kolejności zamieszczenia w publikacji: Lucyna Szaniawska, *Administrative Cartography in Poland*, (3.2.1), s. 69–71; Lucyna Szaniawska, *Map trade in Poland*, (3.1.1), s. 842–843; Lucyna Szaniawska, *Poland*, (5), s. 1100–1101; Steven Seegel¹⁶, *Partitions of Poland-Lithuania*, (3.2), s. 1102–1105; Lucyna Szaniawska, *Property Mapping in Poland*, (1.1.1), s. 1192–1194; Paweł Kowalski, *Thematic Mapping in Poland*, (1.2.3), s. 1390–1392; Lucyna Szaniawska, *Topographical Surveying in Poland*, (1.1.3), s. 1469–1471; Dariusz Dukaczewski, *Urban Mapping in Poland*, (1.1.4), s. 1591–1595.

Merytoryczna struktura treści *Cartography in the European Enlightenment*

Rola indeksów

Indeksy dla wypełnionej faktografią publikacji to niezbędny element, niczym układ krwionośny w ciele człowieka. Aby dotrzeć do poszukiwanej informacji i móc ją połączyć z innymi istotnymi dla niej faktami, dobrze przygotowane indeksy muszą pełnić rolę niezawodnych przewodników. I tak zostały pomyślane w omawianej publikacji.

Po otwarciu woluminu można zaznajomić się z umieszczoną na wyklejce tablicą synoptyczną pt. *Hasła wymienione według bloków tematycznych (Entries Listed by Conceptual Cluster)*, skrótowo odpowiadającą na pytanie, jaką tematyką zajęli się autorzy dzieła. Zamieszczono tam zagadnienia zawarte pracy i powtórzono w identycznej graficznie postaci na pozostałych wyklejkach obu woluminów. To kilkukrotne powtórzenie rozkładu in-

15 Robert W. Karrow jest starszym współpracownikiem (*senior fellow*) w Newberry Library w Chicago oraz emerytowanym kustoszem zbiorów specjalnych i map w Newberry's Roger and Julie Baskes Department of Special Collections.

16 Steven Seegel, profesor historii na University of Northern Colorado w Greeley.

formacji uświadamia czytelnikowi, że redaktorzy zalecają zapoznanie się z tą tablicą przed rozpoczęciem szukania w książce jakiegokolwiek tematu, faktu czy osoby.

Tabela 1. Wybrane tematy z tabeli synoptycznej: główne, drugiego i trzeciego stopnia oraz szczegółowe w *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*.

Metody pracy (2)	Aspekty polityczne (3)	Twórcy, instytucje i dzieła (4)
Sztuka i rzemiosło a kartografia (2.1)	Sfera publiczna a kartografia (3.1)	Biogramy indywidualne i rodzinne (4.1)
<p>artyzm i kompozycja mapy kartusze kolor i kartografia ikonografia, ornamentyka i kartografia krajobrazy, mapy i estetyka mapy na medalach powielanie map ręczne kopiowanie rytowanie i drukowanie druk kolorowy typografia znaki kartograficzne</p>	<p>mapy alegoryczne i satyryczne antykwarjusze a kartografia nabywanie i użytkowanie map kartografia i ekonomia gry kartograficzne globusy globusy kieszonkowe mapy – domowe artefakty sfera publiczna a kartografia próbne odbitki map mapy ścienne kobiety a kartografia</p>	<p>Adair, John Anich, Peter Anville, Jean-Baptiste Bourguignon d'Artaria, rodzina Beautemps-Beaupré, Charles-François Bellin, Jacques-Nicolas Boscovich, Ruggiero Giuseppe Bouguer, Pierre Bauche, Jean-Nicolas Buache, Philippe Bugge, Thomas Büsching, Anton Friedrich Cassini, rodzina Cassini (I), Jean-Dominique Cassini (II), Jacques Cassini (III), de Tury, César-François Cassini (IV), Jean-Dominique</p>
Nauka a kartografia (2.2)	Handel mapami (3.1.1)	
<p><i>Connaissance des temps</i> encyklopedie Prąd Zatokowy instrumenty astronomiczne długość i szerokość geograficzna południki – zerowy i lokalne nauka a kartografia</p>	<p>handel mapami w epoce Oświecenia Dania Francja państwa niemieckie Wielka Brytania Ameryka Brytyjska państwa włoskie Niderlandy Rzeczpospolita Portugalia Rosja Szwecja i Finlandia Szwajcaria</p>	
Pomiary geodezyjne (2.2.1)	przywileje i prawa autorskie	
<p>geodezja i wielkość oraz kształt Ziemi pomiary geodezyjne w epoce Oświecenia Monarchia Austriacka Dania i Norwegia Francja Wielka Brytania Państwa włoskie Portugalia Hiszpania Szwecja i Finlandia Szwajcaria pomiary wysokości altymetria</p>	Kolekcje map (3.1.2)	Instytucje (4.2)
	<p>atlas atlas sztuczny mapy jako dekoracja kolekcje map w epoce Oświecenia Monarchia Austriacka Dania Francja</p>	<p>Académie de Marine (Francja) akademie nauk Académie des sciences (Francja) akademie nauk w państwach niemieckich akademie nauk w Wielkiej Brytanii akademie nauk w państwach włoskich akademie nauk w Portugalii</p>

instrumenty do pomiaru kątów precyzyjne urządzenia do pomiaru kątów teodolit repetycyjny (z limbusem)	Wielka Brytania Niderlandy Imperium Osmańskie Portugalia Rosja	Mapy i książki (4.3) <i>Atlantic Neptune</i> <i>Carte de France</i> <i>The English Pilot</i>
---	--	--

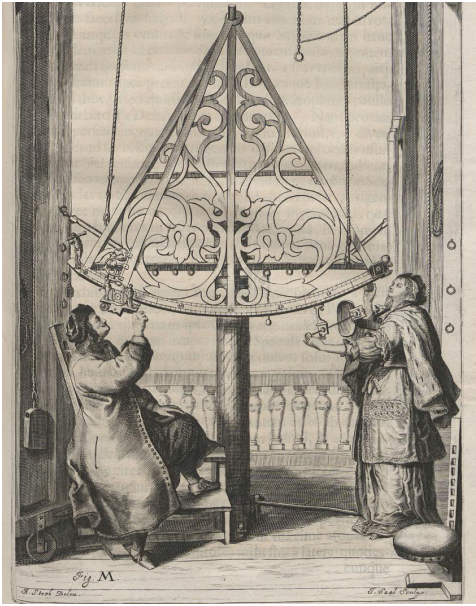
Źródło: *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago – London 2019, wyklejki. Tłumaczenie: L. Szaniawska.

Pokazana we fragmencie w Tabeli 1 tablica synoptyczna zawiera tematy w podziale trzystopniowym:

- tematy główne: Aspekty historyczne (0) (*Historiographic Context*), Efekty pracy kartografa (1) (*Representational Contexts*), Metody pracy (2) (*Methodological Contexts*), Aspekty polityczne (3) (*Political Contexts*), Twórcy, instytucje i dzieła (4) (*Individuals, Institutions, Artifacts*) i Aspekty terytorialne (5) (*Spatial Contexts*);
- tematy drugiego stopnia: Pomiar i obserwacje (1.1) (*Surveying and Observation*), Koncepcje i wizualizacja (1.2) (*Conceptualization and Visualization*), Sztuka, rzemiosło a kartografia (2.1.) (*Art, Craft, and Cartography*), Nauka a kartografia (2.2) (*Science and Cartography*), Sfera publiczna a kartografia (3.1.) (*Public Sphere and Cartography*), Tworzenie państwa a kartografia (3.2.) (*State Formation and Cartography*), Biogramy indywidualne i rodzinne (4.1) (*Individual and Family Biographies*), Instytucje (4.2) (*Institutions*), Mapy i książki (4.3) (*Maps and Books*), Pomiar i ekspedycje (4.4.) (*Surveys and Expeditions*);
- tematy trzeciego stopnia: Sporządzanie map majątkowych (1.1.1) (*Property Mapping*), Wytaczanie granic (1.1.2) (*Boundary Surveying*), Sporządzanie map topograficznych (1.1.3) (*Topographical Surveying*), Sporządzanie planów miast (1.1.4) (*Urban Mapping*), Sporządzanie map geograficznych (1.2.1) (*Geographical Mapping*), Sporządzanie map nieba (1.2.2) (*Celestial Mapping*), Sporządzanie map tematycznych (1.2.3) (*Thematic Mapping*), Sporządzanie map morskich (1.2.4) (*Marine Charting*).

Informacje zawarte w tablicy synoptycznej zostały także umieszczone w jednym z indeksów na końcu drugiego woluminu, również zatytułowanym *Hasła wymienione według bloków tematycznych* (s. 1665–1671), ułożone według tych samych kryteriów, co w tablicy. *Nota bene* tematy drugiego i trzeciego stopnia nie są wydzielane we wszystkich głównych tematach.

Jak przedstawiono wyżej, w tomie tematy najbardziej uogólnione zaliczono do czterech grup. W tematach głównych i drugiego stopnia po artykule wprowadzającym hasła/artykule zostały ułożone według jednostek polityczno-terytorialnych (wymienionych osobno w piątym temacie ogólnym – „Aspekty terytorialne” – w porządku alfabetycznym), przy czym nie wszystkie zostały użyte w encyklopedii. Wydaje się, że nie do każdego tematu znaleziono autora lub zjawisko czy proces nie występowały w danej jednostce terytorialnej. Na przykład dla Polski nie uwzględniono tematów „Sporządzanie map geograficznych (1.2.1)” czy „Sporządzanie map morskich (1.2.4)”. Podobnie przedstawia się rzecz w przypadku tematu „Sporządzania map nieba (1.2.2)”. W tym przypadku moglibyśmy opisać działającego głównie w Gdańsku słynnego astronoma Jana Heweliusza (1611–1687) (Ryc. 2), ale nikt z polskich

Ryc. 2. Jan Heweliusz z żoną Elżbietą przy wspólnych obserwacjach, rycina z: *Johannis Hevelii Machinae coelestis pars prior*, Gdańsk 1673, Fig. M. Z bazy Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej, ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN

badaczy nie podjął tego zadania. Niemniej on i jego osiągnięcia zostały opisane w kilku hasłach/artykułach – „Instrumenty astronomiczne, komety” (w tym Halleya), „Mapy Księżyca i ich kartowanie”, „Nowo odkryte konstelacje”, „Atlasy i katalogi gwiazd”¹⁷. Jako wprowadzające można przyjąć hasło/artkuł *Hevelius, Johannes* kierujące do biogramu astronoma na s. 621–622 autorstwa Anny Felicity Friedman z Adler Planetarium and Astronomy Museum w Chicago. W tablicy synoptycznej Heweliusz został wymieniony w grupie tematów głównych: „Twórcy, instytucje i dzieła” (4), w tematach drugiego stopnia: „Biogramy indywidualne i rodzinne (4.1)”, gdzie układ haseł jest alfabetyczny, obejmując 85 biogramów. W tej liczbie znalazł się również biogram Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego. Hasła/artkuły, w których znalazło się nazwisko Rizzi-Zannoniego, podano w Tabeli 2.

Tabela 2. Hasło „Rizzi Zannoni, Giovanni Antonio” w indeksie krzyżowym. Pogrubiony numer strony wskazuje hasło główne, zapisany kursywą wskazuje ilustrację.

Rizzi-Zannoni, Giovanni Antonio (1736–1814), 1275–1277	
akademie naukowe i, 11, 16, 17	handel mapami i, 781, 793
sporządzanie map granic, 193, 196, 703, 1277	sporządzanie map morskich przez, 784, 1069–1070, 1070, 1384–1385
atlasy sztuczne i, 792	sporządzenie mapy topograficznej Neapolu przez, 193, 388, 466, 466, 467, 521, 701, 703, 1069, 1071, 1259, 1277, 1509
Dépôt de la Marine funkcje w, 350, 1275	<i>Nuova carta dell'Italia Septentrionale</i> , 523, 702, 703, 1070
Dépôt des cartes et plans de la Marine i, 350	Officina Topografica i, 1069, 1457
rytownicy zatrudnieni przez, 784, 1259	handel mapami w Polsce i, 843
geodezyjne pomiary przez, 17, 193, 464, 465–466, 466, 521, 699, 701, 1276–1277	w odwzorowaniach, 1128, 1278
sporządzanie map geograficznych przez, 193, 521, 523, 703	atlasy szkolne i, 829
atlasy historyczne przez, 146–147	topograficzne mapy Rzeczypospolitej przez, 1101, 1275, 1470, 1470
mapy łowieckie przez, 58	działalność w wielu krajach, 386
Julien i, 792	pomiary triangulacyjne przez, 1524
Lalande i, 1275	sporządzanie planów miast i, 1576
mapa Padwy przez, 16, 701, 1276	
mapa Rzeczypospolitej, 1101	

Źródło: *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago – London 2019, s. 1746 (*Index*). Tłumaczenie: L. Szaniawska.

17 *HC*, t. 4, s. 260–261, 262, 264, 267, 268, 269, 271, 273, 278, 307, 308, 571, 575, 596, 621 (numer zapisany kursywą oznacza ilustrację), 621–622 (pogrubienie oznacza podstawowy opis), 679 (hasło w indeksie: *HC*, t. 4, s. 1657).

Na dwadzieścia sześć haseł/artykułów, w których pojawia się nazwisko Rizzi-Zannoniego, tylko dwa napisane są przez polskich badaczy. Jego biogram został zaprezentowany przez Vladimira Valeria z Wydziału Architektury i Sztuki Università Iuav di Venezia¹⁸.

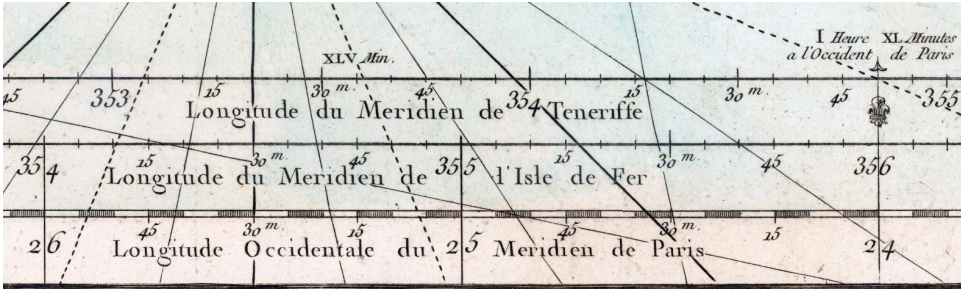
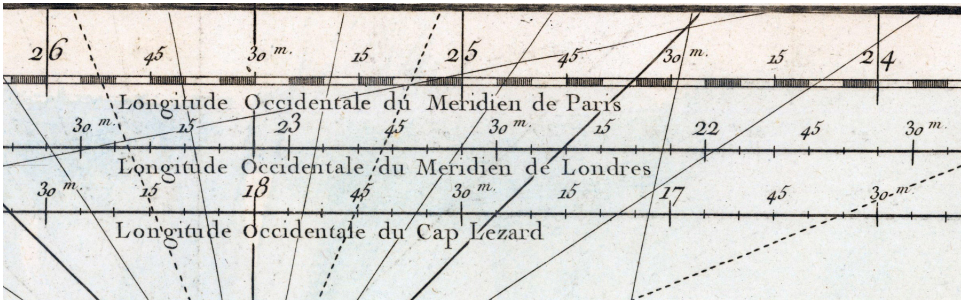
Na tablicy synoptycznej tematy pogrupowano w przejrzysty sposób. Natomiast przypisanie wszystkich tematów głównych i szczegółowych oraz obiektów, faktów, osób i instytucji do konkretnych wystąpień na stronach omawianej pracy, tak jak w przypadku przedstawionych wyżej Rizzi-Zannoniego i Jana Heweliusza, zamieszczono w ułożonym alfabetycznie tematycznym indeksie krzyżowym (*Index*). Jest on bardzo obszerny i zajmując dziewięćdziesiąt dwie strony (s. 1673–1764), jest trudnym narzędziem do wyszukiwania.

W *Index* znalazły się również osoby niebędące twórcami map, jak władcy. Można jako przykład wymienić tych o imieniu Karol: Karl I von Braunschweig, Wolfenbüttel (1713–80), s. 1444; Karl I von Hessen-Kassel (1654–1730), s. 1440; Karl X Gustav (1622–1660), s. 1005; Karl XI (1655–1697), s. 777; Karl XII (1682–1718), s. 777, 1007, 1343; Karl Wilhelm III (1679–1738), s. 1621. Rekord popularności w tekście wśród władców pobili kolejni królowie Francji, niewątpliwie zasłużeni, wspierający rozwój nauk: Ludwik XIV – jego imię wystąpiło w 36 hasłach, na 77 stronach, Ludwik XV – w 17 hasłach na 37 stronach, Ludwik XVI – w 16 hasłach na 22 stronach, podczas gdy Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego wymieniono w 26 hasłach na 77 stronach. Oczywiście najpopularniejsze pośród twórców map jest nazwisko rodziny Cassinich, która została omówiona na dziewięciu stronach (s. 251–258), a poszczególni jej członkowie łącznie w 57 hasłach – przecież Oświecenie to była ich epoka.

Index obok haseł osobowych wymienia nazwy geograficzne, takie jak: Rzeczpospolita Poland) – w 26 hasłach, Portugalia – bezpośrednio w 23 hasłach, a pośrednio jako Afryka Portugalska (*Portuguese Africa*) – 9 haseł, Ameryka Portugalska (*Portuguese America*) – 22 hasła, Portugalskie Indie Wschodnie (*Portuguese East Indies*) – 3 hasła; określenia terytoriów, jak państwa niemieckie (*German states*) odnotowane w 16 hasłach; pojęcia kartograficzne, jak odwzorowania (*Projections*) – 35 haseł w tym: azymutalne, walcowe, horyzontalne, Mercatora, także w hasłach Mapy nieba i Analiza matematyczna czy Siatki Bonne'a i Eulera. Pewien chaos wkradł się w hasłach dotyczących południków zerowych: hasło „Południki – lokalne i zerowe” (*Meridians, Local and Prime*) ilustrowane jest zestawem wartości długości geograficznych liczonych od południków zerowych: Paryża, Londynu, Cap Lezard, Teneryfy i Wyspy Ferro oraz odległością liczoną w godzinach i minutach oznaczoną jako „I Heure, XL Minutes a l'Occident de Paris” (Ryc. 3).

Jednak po tym hasle na kolejnych stronach nie ma omówienia pierwszych południków nawet tych znanych jak Ferro, paryski czy Greenwich. Następne w układzie alfabetycznym dotyczą innych tematów, natomiast omówienia południków umieszczono na różne sposoby: „Południk zerowy Ferro” (*Ferro Prime meridian*) omówiony został jedynie w hasle głównym (s. 939–940); „Południk Greenwich” (*Greenwich meridian*) jako podrzędny w hasle „Obserwatorium Greenwich” (*Greenwich Observatory*) (s. 588), a paryski jako hasło/artykuł „Pomiary południka paryskiego” (*Paris meridian surveys*) z odniesieniami w siedmiu innych hasłach na 25 różnych stronach oraz pod hasłem „Południk Obserwatorium paryskiego” (*Paris Observatory meridian*) z odniesieniami w pięciu hasłach na

18 HC, t. 4, s. 1275–1277; o autorze tego hasła: HC, t. 4, s. 1662.

Ryc. 3. Oznaczenie południków zerowych na dwóch fragmentach mapy Jacques-Nicolas Bellina *Carte reduite des Isles Açores*, Paryż 1755. Ze zbiorów David Rumsey Historical Map Collection

10 różnych stronach. Przy znajdowaniu informacji o południku paryskim trzeba trochę się naszukać, ale za to tło historyczne, jego pomiaru i przyjęcia jako *constans* jest rozległe.

Kończąc zagadnienie indeksów zamieszczonych w czwartym tomie *The History of Cartography* należy odnotować, że w kolejności pierwszy (s. 1653–1663), ale moim zdaniem najmniej istotny dla czytelnika zainteresowanego kartografią Oświecenia jest wykaz alfabetyczny redaktorów, asystentów redaktorów i autorów wraz z tytułami napisanych przez nich haseł/artykułów (*Editors and Contributors*).

Hasła/artykuły w *Cartography in the European Enlightenment*

Podstawowy układ informacji w omawianym tomie jest alfabetyczny, toteż jego treść rozpoczynają hasła/artykuły o akademiach – placówkach mających charakter naukowy zrzeszające elity naukowe i intelektualne między innymi twórców map. Pokróćce przytoczę kilka ich przykładów. Pierwsza omówiona to „Akademia Marynarki Wojennej” (*Académie de marine*) założona w bretońskim porcie Brest z inicjatywy teoretyka taktyki morskiej Sébastiena Bigota de Moroguesa około 1745 r. W 1752 r. Ludwik XV podpisał list patentowy ustanawiający ją oficjalną instytucją skupiającą oficerów marynarki, astronomów, hydrografów, matematyków itp. Na mocy edyktu z 1771 r. została połączona z Królewską Akademią Nauk pod nazwą *Académie royale de marine*. W kontekście niniejszego artykułu ciekawostką jest informacja, że gromadzony przez Akademię materiał naukowy został wykorzystany przez wydawcę Charles-Josepha Panckouckego w *Encyclopédie méthodique: Marine*, opublikowanej w trzech tomach w latach 1783–1787. Zdaniem autora hasła/

artykułu, Oliviera Chapuisa¹⁹, przedstawiony tam materiał badawczy stoi na wyższym poziomie niż ten zawarty w artykułach Jacques-Nicolasa Bellina opublikowanych w słynnej encyklopedii Diderota i d'Alemberta²⁰.

Kolejne omówione akademie to: francuska, z obszaru krajów niemieckich, Wielkiej Brytanii, Włoch, Portugalii, Hiszpanii oraz akademie rosyjska. Akademie w Świętym Cesarstwie Niemieckim omówił Markus Heinz²¹, odnotowując, że ich początki były całkowicie zależne od władców, którzy promowali naukę na podległym im terytorium. Badania tam prowadzone dotyczyły historii regionalnej, lecz także geografii, statystyki i pomiarów topograficznych. Wyniki prac, podobnie jak w innych krajach, były publikowane w naukowych czasopismach. Najwcześniej założona akademie w Schweinfurt 1652 r., będąca pod wpływem Royal Society w Londynie i Académie des sciences w Paryżu, prowadziła prace geodezyjne i kartograficzne, w których najznajmniejszym naukowcem był Johann Gabriel Doppelmayr²². Kolejną była założona dopiero w 1700 r. Kurfürstlich Brandenburgische Societät der Wissenschaften w Berlinie. Jej członkiem, początkowo korespondencyjnym, od 1715 r. był Johann Baptist Homann, a od 1717 r. także jego berlińska oficyna wydawnicza. Zgodnie z dekretem króla Fryderyka II z 7 kwietnia 1748 r. akademie została zobowiązana do produkcji własnych map. Został wstrzymany import map od wydawnictw augsburskich i norymberskich, a oficyna spadkobierców Homanna stała się firmą powiązaną z berlińską akademie²³.

Wniosek, jaki nasuwa się z przytoczonych przykładów, jest taki, że w hasłach/artykułach znalazły się szczegółowe fakty, wcześniej znane tylko wąskiej grupie specjalistów, co bez wątpienia jest jedną z zalet omawianej pracy.

Kolejne tematy, które omawiam w niniejszym artykule, są według mnie niekompletne i należałoby je w taki czy inny sposób rozbudować czy uzupełnić – jest to ciekawe i obszerne pole dla przyszłych badaczy. Pierwszy z nich to „Kartografia wojskowa (3.2.2)” (*Military cartography*). W Europie cały XVII i pierwsza połowa XVIII w. to prawie nieustające działania wojenne. Powstają wówczas tysiące map drukowanych i rękopiśmiennych. Wykorzystywane są do planowania wojen i bitew, na potrzeby działań wojennych, bitew, obrony i zdobywania fortyfikacji, w propagandowych drukach ulotnych z opisami i mapami wygranych bitew, do planowania przebudowy zniszczonych twierdz itp., ale w *Cartography in the European Enlightenment* temat ten jest, moim zdaniem, zmarginalizowany, chociaż w opisach dla niektórych państw zajął poczesne miejsce (Niderlandy i Monarchia Austriacka). Zbiory tego typu map są bardzo rozproszone. Najczęściej przechowywane w miejskich archiwach, bibliotekach i muzeach, bardzo rzadko trafiają na rynek antykwaryczny²⁴.

Podam kilka przykładów tej niekompletności. Temat został włączony jako podrzędny do dwóch różnych ogólniejszych tematów²⁵: tematu głównego „Efekty pracy kartografa (1)” i drugiego stopnia „Pomiary topograficzne (1.1.3)”, gdzie omówiono go kilkoma ha-

19 Historyk i dziennikarz francuskiego czasopisma marynistycznego „Voiles et voiliers”, napisał 28 hasel do HC, t. 4.

20 Bellin opracował 994 hasła do publikacji Diderota i d'Alemberta.

21 Pracownik Oddziału Kartograficznego w Państwowej Bibliotece w Berlinie.

22 Ten niemiecki matematyk, astronom, kartograf, twórca *Atlas Coelestis in quo Mundus Spectabilis* nie ma własnego hasła, ale jego nazwisko pojawia się w HC, t. 4. na 20 stronach.

23 HC, t. 4, s. 8.

24 L. Szaniawska, *Funkcja edukacyjna oraz możliwości badawcze zbiorów kartograficznych w Bibliotece Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski” t. 31, 2021, s. 41–43.

25 W tablicy synoptycznej gwiazdką są oznaczone tematy, które powtarzają się w publikacji kilkakrotnie.

słami/artykułami drugiego i trzeciego stopnia. Pierwszy z nich, wprowadzający tematykę wojen okresu Oświecenia, autorstwa Valeria Pansiniego²⁶, przedstawia stopniowe wyodrębnianie się zawodu oficera kartografa, w następstwie czego w drugiej połowie XVIII w. powstały z nich korpusy geometrów/topografów, działające w armiach, również podczas pokoju. Wojskowi inżynierowie i topografowie, badając i mierząc teren oraz odnotowując naturalne i antropologiczne elementy krajobrazu, tworzyli bardzo zróżnicowane ze względu na treść jak i grafikę materiały kartograficzne. Były wśród nich malowane sceny bitew, rękopiśmienne plany ufortyfikowanych miast i pól bitewnych, a także mapy wielkoskalowe rozbudowywane stopniowo dla całych państw, głównie na potrzeby armii. Rezultatem tych przemian w kartowaniu były świetnie zorganizowane pod koniec XVIII w. korpusy w armii pruskiej Fryderyka II i francuskiej Napoleona Bonaparte (s. 954–966). Drugie hasło/artykuł dotyczy działań na terenie Monarchii Austriackiej (s. 966–972). Jak ocenia jego autor, Jan Mokre²⁷, w okresie po pokonaniu armii osmańskiej i zawarciu traktatu karłowickiego w 1699 r. kartografia wojskowa była jeszcze w powijakach. Dopiero kolejne dziesięciolecia przyniosły systematyczny rozwój wojskowych służb topograficznych. Pod patronatem cesarza Józefa II dokończyły one w 1787 r. pomiary i przygotowały arkusze mapy w skali 1 : 28 800 ziem monarchii zagarniętych po rozbiorach Rzeczypospolitej, w tym księstwa cieszyńskiego w latach 1763–1764 i Królestwa Galicji i Lodomerii w latach 1779–1783. Modele rzeźby terenu w zbiorach francuskich oraz dodany jako uzupełniający artykuł o stosowaniu modeli w praktyce (*Models of Cartographic Practice*), napisany przez Edneya (s. 1017–1019), kończą tę część opisów kartografii wojskowej.

Drugi temat, w którym przedstawiono mapy wojskowe to: główny „Aspekty polityczne (3)” (*Political Contexts*), a w nim drugiego stopnia „Udostępnianie i kartografia (3.1)” (*Public Share and Cartography*) i wreszcie jako samodzielny temat trzeciego stopnia „Kartografia wojskowa (3.2.2)” (*Military cartography*). Tabela 3 pokazuje, jakie tematy szczegółowe wypełniają grupy (1.1.3) i (3.2.2). Dwa spośród nich powtarzają się – „Monarchia Austriacka, pomiary topograficzne” (*Austrian Monarchy, with Topographical Surveying*) oraz „Niderlandy, pomiary topograficzne” (*Netherlands, with Topographical Surveying*). Czy na pewno takie były założenia merytoryczne, czy w procesie redakcyjnym nie dało się uniknąć pewnych powtórzeń i nakładania się pól badawczych? Jak próbowano uniknąć takich sytuacji i ile pracy redaktorów to kosztowało, jest już historią, być może niedopowiedzianą.

Czytając te teksty, niepokoją niektóre tematy – „Plany rzeźby terenu” (*Plan-relief*) oraz „Plany fortyfikacji” (*Fortification Plan*), które trudno jest rozdzielić, ponieważ łączą je plany oraz modele trójwymiarowe, a także nazwiska ich twórców, takie jak np. francuskiego inżyniera wojskowego Sébastiena le Prestre de Vaubana (1633–1707). Wynika to z faktu, że ówcześni fachowcy obejmowali swoją wiedzą i twórczością obszerniejsze po wielokroć dziedziny niż w XX w. Dlatego Vauban jest obecnie określany jako inżynier wojskowy, architekt, urbanista, ekonomista, a on po prostu budował fortyfikacje dla Ludwika XIV i musiał posiadać wszystkie te umiejętności, by wykonać rozkazy króla. W latach 1651–1706 brał udział w 53 oblężeniach i 140 bitwach, zbudował 33 i przebudował 300 twierdz oraz napisał szereg traktatów z dziedziny fortyfikacji. Z tytułu tych zasług Ludwik XIV uhono-

26 Adiunkt na Université Rennes 2 w Górnej Bretanii we Francji.

27 Kierownik Oddziału Kartograficznego i Muzeum Globusów Narodowej Biblioteki Austrii we Wiedniu.

Tabela 3. Problematyka kartografii wojskowej w *Cartography in the European Enlightenment*, niektóre tematy szczegółowe powtarzają się; gwiazdki oznaczają temat złożony, którego podtematy przypisano różnym grupom tematów, krzyżyki oznaczają podtemat przypisany do więcej niż jednego tematu

Pomiary topograficzne (1.1.3)	Kartografia wojskowa (3.2.2)
globusy* globusy z rzeźbą terenu pomiary wysokości* niwelacja wysokość i głębokość na mapach* obraz rzeźby mapy rzeźby instrumenty do mierzenia odległości* poziomowanie pomiary wojskowe i topograficzne kartografia wojskowa* Monarchia Austriacka, pomiary topograficzne Niderlandy, pomiary topograficzne mapy wojskowe* plany rzeźby terenu	kartografia wojskowa w epoce Oświecenia Monarchia Austriacka, pomiary topograficzne Dania i Norwegia Francja państwa niemieckie Wielka Brytania Niderlandy, pomiary topograficzne Imperium Osmańskie Portugalia Hiszpania Szwecja z Finlandią Szwajcaria mapy wojskowe* plany bitew plany fortyfikacji

Źródło: *The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago – London 2019, wyklejki okładek. Tłumaczenie: L. Szaniawska.

rował go stanowiskiem marszałka Francji (*maréchal de France*), a w czwartym tomie *The History of Cartography* opisano jego działalność w 17 hasłach/artykułach, a jego nazwisko widnieje na 30 stronach.

Podobnie międzydiscyplinarną postacią był poddany królów Szwecji Karola X Gustawa i Karola XI – Erik Jönsson Dahlbergh (1625–1703), który według różnych źródeł zarabiał na życie jako: urzędnik, dyplomata, oficer, historyk, kartograf, artylerzysta, inżynier wojskowy, budowniczy, polityk, podróżnik, architekt oraz rysownik, aż doszedł do stanowiska marszałka polnego (*Fältmarskalk*) oraz gubernatora Inflant (*Generalguvernör i Livland*). Nie otrzymał jednak własnego hasła w omawianej pracy²⁸. Oczywiście jest on wielokrotnie wspomniany w hasle „Kartografia wojskowa w Szwecji i Finlandii” (*Military Cartography by Sweden-Finland*) (s. 1004–1006).

Innym tematem omówionym w niedostateczny sposób książce są traktaty pokojowe, a przede wszystkim mapy delimitacyjne obrazujące granice wytyczone po zawarciu pokoju. Większość z nich została zgrupowana w hasle w temacie „Państwowe uregulowania a kartografia (3.2)” (*State Formation and Cartography*) są nimi: „Liga augsburska z 1686 r.” (*League of Augsburg. War of the*), „Traktat z Madrytu” (*Madrid, Treaty of [1750]*) – traktat handlowy między Wielką Brytanią a Hiszpanią z 1750 r.), „Traktat w Utrechcie z 1713 r.” (*Utrecht, Treaty of [1713]*), oraz „Traktat karłowicki z 1699 r.” (*Karlowitz, Treaty of [1699]*), który *Index* opisuje następująco:

Karłowice, traktat z 1699 r., 166, 709–710

Bałkany i, 152

28 Odnawia go natomiast *Index*, wymieniając strony HC, t. 4, s. 92, 554, 611, 1004–1006, 1592, 1619.

strefa buforowa i, 201

Marsigli i Müller, pomiary w terenie do, 148, 179, 180, 709, 710, 921, 968, 1019
osłabienie Imperium Osmańskiego i, 202, 1074

Rzeczpospolita i, 1100

wojna o Kandię (Iraklion, Kreta) i, 169²⁹

Jednak co najmniej jeden z traktatów nie został opisany, a mianowicie „Traktat z Roskilde” (*Treaty of Roskilde*), kończący wojnę Danii ze Szwecją (1657–1658). Jest o nim tylko wzmianka na s. 1004 w haśle „Kartografia wojskowa w Szwecji i Finlandii”.

Uzupełnienia tematów – Geograficzne kartowanie Rzeczypospolitej (*Geographical Mapping in Poland*)

W ramach tematu drugiego stopnia „Geograficzne kartowanie (1.2.1)” (*Geographical Mapping*) zostały sporządzone opisy dla następujących obszarów: Dania i Norwegia, Francja, Nowa Francja i Francuskie Indie Zachodnie, państwa niemieckie, Wielka Brytania, Ameryka Brytyjska, państwa włoskie, Niderlandy, Portugalia, Portugalska Ameryka, Portugalskie Indie Wschodnie, Rosja, Hiszpania, Hiszpańska Ameryka, Szwecja i Finlandia. Dla Rzeczypospolitej nie opracowano analogicznego hasła/artykułu „Geograficzne kartowanie Rzeczypospolitej” (*Geographical Mapping in Poland*), więc pokrótce przekażę pewne informacje – może nie wszystkie istotne, lecz bardzo charakterystyczne dla tego okresu.

W czasie Oświecenia zdefiniowanego jako okres obejmujący lata 1650–1800 kartowanie terytorium Polski było niezadowolające. Brak silnej władzy centralnej, która by finansowała prace geograficzno-kartograficzne, a jednocześnie bezustanne wojny i konflikty spowodowały, że do początku lat siedemdziesiątych XVIII w. nie powstała mapa dla całego kraju oparta na nowoczesnych pomiarach astronomicznych i geodezyjnych. Pewne próby czynili wydawcy niderlandzcy, francuscy czy pruscy, ale wobec braku materiałów źródłowych ich mapy były przestarzałe bądź kompilowane z niewiarygodnych danych. I tak w latach 1770–1772 powstały – wydawałoby się, że godne zaufania – wieloarkuszowe mapy przeglądowe Rzeczypospolitej. Zostały one zawarte w *Centralnym Katalogu zbiorów kartograficznych w Polsce*, w zeszycie 5 *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, wydanym w 1983 r., natomiast szczegółowo opisał je Karol Buczek w *Dziejach kartografii polskiej od XV do XVIII wieku* (Warszawa 1963). Tutaj dodam jedynie ilustrację pokazującą, jak bardzo różniły się te mapy treścią, pełną przy tym błędów i przeinaczeń. Do porównania wzięłam cztery z nich³⁰: wydaną przez księgarza królewieckiego Jana Jakuba Kantera *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae...* z 1770 r.³¹, opracowaną przez Filipa Teodora von Pfaua *Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae, Nova Mappa geographica*

29 HC, t. 4. Numery stron zapisane kursywą to ilustracje.

30 Por. z omówieniem obrazu terenu dolnej Wisły i zakola Wisły pod Bydgoszczą na mapach drukowanych w XVI i XVII w., L. Szaniawska, *XVI–XVII-wieczne mapy regionalne oraz ich wpływ na obraz Rzeczypospolitej na mapach wydanych do połowy XVIII wieku – na przykładzie Prus i Mazowsza*, [w:] *Kartografia w regionie*, red. A. Konias, J. Ostrowski, K. Strzelecki, Warszawa 2010, (*Prace i Studia Kartograficzne*, t. 2), s. 24–33.

31 K. Buczek, op. cit., s. 75–76; L. Kublin, „*Regni Poloniae...*” *Jakuba Kantera z 1770 r.*, Warszawa 1980 (*Zabytki Polskiej Kartografii*, t. 2).

Ryc. 4. Porównanie prezentacji obszaru od Torunia do Grudziądza i od Bydgoszczy po Chelmź na mapach: Jana Jakuba Kantera – skala ca. 1 : 675 000, Philippa Theodora von Pfaua – skala ca. 1 : 525 000, Bartłomieja Folina – skala ca. 1 : 1 235 000, Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego – skala ca. 1 : 692 000

concessu Borussorum Regis, wydaną w Berlinie w 1770 r.³², rytowaną przez Bartłomieja Folina, a wydaną przez Michała Grölla w Warszawie *Carte générale et nouvelle de toute la Pologne, du Grand Duché Lithuanie...* z 1770 r.³³ oraz przygotowaną na polecenie Józefa Alexandra Jabłonowskiego przez włoskiego astronoma i kartografa Giovanniego Antonia Rizzi-Zannoniego mapę *Carte de la Pologne divisee par provinces et palatinats et subdivisee par districts* opublikowaną w Paryżu w 1772 r.³⁴ (Ryc. 4).

32 K. Buczek, op. cit., s. 77–78.

33 Ibid., s. 76–77.

34 Ibid., s. 78–80.

Pokazane na Ryc. 4 fragmenty map Rzeczypospolitej obszaru od Torunia do Grudziądza i od Bydgoszczy po Chełmżę wyraźnie wskazują brak jednolitych źródłowych materiałów kartograficznych, z których osiemnastowieczni autorzy map wydanych prawie w jednym czasie mogliby skorzystać, opracowując wieloarkuszowe mapy całego kraju.

W omawianej pracy nie ma również hasła/artykułu o inżynierze wojskowym Karolu de Perthées, chociaż w kartowaniu ziem Rzeczypospolitej kartograf ten odegrał bardzo ważną, nie do przecenienia rolę³⁵. Są o nim jedynie wzmianki w artykułach: „Mapy tematyczne Rzeczypospolitej” (*Thematic Mapping in Poland*) na s. 1391–1392 oraz „Pomiary topograficzne Rzeczypospolitej” (*Topographical Surveying in Poland*) na s. 1470. A przecież jego 24-arkuszowa mapa *Polonia secundum legitimas projectionis stereographicæ regulas et iuxta recentissimas observationes adhibitis* wykonana w skali ca. 1 : 1 000 000, pozostawiona w rękopisie, który nie dochował się do naszych czasów (jego pozytywy wykonane na szklanych płytach są przechowywane w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historycznego PAN w Warszawie), była na tyle ważna u schyłku Oświecenia, że powinna być ona i jej autor omówiona w osobnym haśle/artykuł. Ponieważ w polskiej literaturze przedmiotu została bardzo szczegółowo opisana, odsyłam czytelników chociażby do monografii Jadwigi Madej lub do pracy Karola Buczka.

Takich opisanych tylko powierzchownie tematów czwartym tomie *The History of Cartography* jest zapewne wiele, ale przytoczę jeszcze jeden.

Uzupełnienia tematów – Mapy delimitacyjne traktatu karłowickiego

W *Cartography in the European Enlightenment* w haśle/artykuł „Traktat karłowicki z 1699 r.” (s. 709–710) zapisano, że został on podpisany przez reprezentantów monarchii Habsburgów i Imperium Osmańskiego w miejscowości „Sremski Karlovci” (Karłowice w Serbii) 26 stycznia 1699 r., zmieniając układ sił w Europie. W wyniku rozmów powstała komisja demarkacyjna granicy, której komisarzami byli Luigi Ferdinando Marsigli ze strony Habsburgów oraz Ibrahim³⁶ ze strony tureckiej. Nowo wytyczona w latach 1699–1701 granica Monarchii Austriackiej miała aż 850 km długości. Autor hasła, Zsolt Török³⁷, jej przebieg zilustrował fragmentami wieloarkuszowej rękopiśmiennej norymberskiego astronoma, mierniczego i rysownika Johanna Christopha Müllera, wykonanej w skali 1 : 37 500, w orientacji południowej dla Luigiego Ferdinanda Marsigliego w 1703 r.³⁸ Aby mogła powstać ta mapa, Müller latach 1702–1703 wykonał w setki pomiarów astronomicznych, szkiców terenowych i map oraz tematyczne opisy i mapy terenów przyległych do granicy, pokazujące tamtejsze drogi, sieć pocztową, występowanie fauny i flory. Kończąc, autor hasła dodał, że był to pierwszy międzynarodowy traktat pokojowy, który zakończył się wytyczeniem granicy i kartograficznym udokumentowaniem jej przebiegu. Ale nie mapa

35 J. Madej, „Polonia... 1770” Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa 1987 (*Zabytki Polskiej Kartografii*, t. 6).

36 Na podstawie zapisu na egzemplarzu mapy w Bibliotece Narodowej – Ibrahim Effendi Kapigi Bassi, natomiast według: A.A. Deák, M. Lapaine, I. Kljajić, *Johann Christoph Müller (1673–1721)*, „Cartography and Geoinformation” t. 3, 2004, nr 3, s. 68–80, s. 70 – Ibrahim-effendi Kapiji Bassa.

37 Profesor kartografii i geoinformatyki na Uniwersytecie Eötvös Loránd w Budapeszcie.

38 Mapa przechowywana jest w oddziale kartograficznym Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu.

Müllera była dokumentem, który odegrał w trakcie obrad pokojowych największe znaczenie. Omówienie rękopiśmiennej mapy delimitacyjnej ze stanem granic w 1701 r., która przedstawia skutki zawartego w 1699 r. traktatu karłowickiego, będzie właśnie takim uzupełnieniem treści czwartego tomu *The History of Cartography*.

Podsumowanie

W tytule artykułu zadałam pytanie, czy omawiana publikacja jest encyklopedią. Encyklopedię można zdefiniować jako prace źródłowe lub kompendia dostarczające przeglądu informacji z prawie wszystkich dziedzin wiedzy albo poszczególnych obszarów lub dyscyplin – tak określają ją różne publikacje anglojęzyczne. Składają się one z artykułów lub haseł, często ułożonych w porządku alfabetycznym, a czasami według kategorii tematycznych. Hasła są dłuższe i bardziej szczegółowe niż te znajdujące się w większości leksykonów czy w polskich encyklopediach wydawanych m.in. przez PWN. Mówiąc ogólniej, artykuły w encyklopediach skupiają się na informacji faktograficznej dotyczącej tematu wymienionego w tytule, przy czym często zawierają liczne mapy i ilustracje, jak również biogramy i statystyki³⁹. Na pewno wzorem dla omawianej encyklopedii były inne przygotowywane pod koniec Oświecenia, jak francuska *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, wydawana w Paryżu do roku 1780, która zawiera hasła/artykuły w układzie alfabetycznym. Natomiast pierwsze trzytomowe wydanie anglojęzycznej *Encyclopaedia Britannica*, opublikowane w Edynburgu w latach 1768–1771, prezentuje treści ułożone według dziedzin, gdzie opisy oczywiście odpowiadają anglojęzycznej definicji encyklopedii. Podobny układ haseł/artykułów ma zapoczątkowana na przełomie XVIII i XIX w. niemiecka encyklopedia Friedricha Arnolda Brockhousa *Conversations-Lexikon oder kurzgefaßtes Handwörterbuch...*⁴⁰. Sądzę, że przytoczone przykłady oraz omówienie układu *Cartography in the European Enlightenment*, zawartości jej haseł/artykułów oraz indeksów dobitnie odpowiadają na stawiane w tytule pytanie.

Drugie pytanie – czy badane dzieło jest dobrym początkiem zaprezentowania dokonania w dziedzinie kartografii w okresie Oświecenia – także daje się łatwo obronić. W drugiej części mojego artykułu podałam trzy przykłady, jak wyobrażam sobie dalszy rozwój pozyskiwania i gromadzenia wiedzy z historii kartografii europejskiego Oświecenia. Pierwszym uzupełnieniem *Cartography in the European Enlightenment* byłoby przedstawienie na forum międzynarodowym tematu „Geograficzne kartowanie Rzeczypospolitej”. Warto też wskazać dobrze znane i cenione w naszym kraju dzieło Karola de Perthéesa *Polonia*, by upowszechnić wiedzę o nim na całym świecie. Trzecie uzupełnienie wynikało z inspiracji artykułem „Traktat karłowicki z 1699 r.”. Odnalazłam w zbiorach Biblioteki Narodowej (sygn. BN ZZK A.201) i zbadałam rękopiśmienną mapę delimitacyjną opracowaną na potrzeby tego traktatu, co omówię w innym artykule. Dlatego nazywam czwarty tom *The History of Cartography* dobrym początkiem, bo stanowi ona doskonałą kanwę dla dalszych badań.

39 L. Szaniawska, *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l'Histoire... Châtelainów jako encyklopedia*, „Z dziejów Kartografii” t. 22, 2018, s. 58.

40 Ibid., s. 58–59.

Rozbudowany zakres omawianej książki jest jej zaletą, ale i jej wadą. Wadą, bo zostały omówione tylko niektóre z tematów zaplanowanych w projekcie, który zakładał ich ogromną rozpiętość merytoryczną, uwzględniającą trójstopniową hierarchię zagadnień i różnorodność podejścia do nich. Autorzy mieli przy tym możliwość własnej interpretacji oraz doboru obiektów, twórców map, faktów i zjawisk prezentowanych w swoich artykułach. W efekcie powstał szwajcarski ser z wieloma dziurami, jak to zdarza się w przypadku wielu encyklopedii. Zaletą publikacji jest stworzenie bazy w postaci czytelnej struktury, która wskazuje niepodjęte jeszcze tematy. Zachęca to do tworzenia nowych monografii, artykułów czy notatek, skłaniając przez to do dalszych badań i odkryć z zakresu dziejów kartowania i twórców map.

Ostateczna liczba 207 autorów tekstów, którzy opracowali 479 haseł/artkułów, budzi respekt, a ich dzieło dzięki przemyślanemu, dostosowanemu do epoki doborowi tematów daje także szansę przyszłym badaczom historii kartografii europejskiego Oświecenia, by mogli je ciągle wzbogacać. Oparty na predefiniowanej strukturze tematów indeks krzyżowy *Cartography in the European Enlightenment* ułatwia wyszukiwanie informacji w podobny sposób, jak poprzez słowa kluczowe w Internecie. Dla młodych badaczy jest to ogromną zaletą, bo pozwala im z łatwością poruszać się po hasłach/artkułach.

Bibliografia

- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Warszawa 1963.
- Deák A.A., Lapaine M., Kljajić I., *Johann Christoph Müller (1673–1721)*, „Cartography and Geoinformation” t. 3, 2004, nr 3, s. 68–80.
- Edelson M.S., *The History of Cartography. Volume 4: Cartography in the European Enlightenment Edited by Matthew H. Edney and Mary Sponberg Pedley*, „Imago Mundi” t. 73, 2021, nr 2, s. 239–241, DOI 10.1080/03085694.2021.1960036.
- Kublin L., „Regni Poloniae...” *Jakuba Kantera z 1770 r.*, Warszawa 1980 (*Zabytki Polskiej Kartografii*, t. 2).
- Edney M.H., Sponberg Pedley M., *Cartography in the European Enlightenment, a Map Collector’s View*, „IMCOS Journal” 2019, nr 158, s. 23–36.
- Edney M.H., Sponberg Pedley M., *Writing Cartography’s Enlightenment*, „The Cartographic Journal” t. 57, 2021, s. 1–32, DOI 10.1080/00087041.2020.1884428.
- Madej J., „Polonia... 1770” *Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych*, Warszawa 1987 (*Zabytki Polskiej Kartografii*, t. 6).
- Szaniawska L., *Funkcja edukacyjna oraz możliwości badawcze zbiorów kartograficznych w Bibliotece Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski” t. 31, 2021, s. 7–46.
- Szaniawska L., *XVI–XVII-wieczne mapy regionalne oraz ich wpływ na obraz Rzeczypospolitej na mapach wydanych do połowy XVIII wieku – na przykładzie Prus i Mazowsza*, [w:] *Kartografia w regionie*, red. A. Konias, J. Ostrowski, K. Strzelecki, Warszawa 2010, (*Prace i Studia Kartograficzne*, t. 2), s. 23–40.
- Szaniawska L., *Atlas Historique, ou Nouvelle Introduction à l’Histoire... Châtelainów jako encyklopedia*, „Z Dziejów Kartografii” t. 22, 2018, s. 57–84.
- The History of Cartography*, t. 4, *Cartography in the European Enlightenment*, cz. 1–2, red. M.H. Edney, M. Sponberg Pedley, Chicago – London 2019.

mgr **Lucyna Szaniawska** jest członkiem Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, byłym pracownikiem Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie.
e-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Data zgłoszenia artykułu: 3 sierpnia 2022

Data przyjęcia do druku: 2 września 2022